5. Рубан В. В. «Бийте у дзвони…»: настрої та поведінка селянства Поділля наприкінці 1920-х - початку 1930-х рр. у документах ДПУ УСРР. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2018. № 2 (50). С. 123-187.

Дарія Вихованчук

ІДЕОЛОГІЯ ТА МАНІПУЛЯЦІЇ В СОЦІОКУЛЬТУРНІЙ СФЕРІ НА ТЕРЕНАХ ПОДІЛЛЯ У 1920-1930-Х РР.

Анотація: *У статті досліджено зміст та еволюцію освітньої і культурної політики радянської влади на Поділлі у 1920-1930-х роках. Проаналізовано перебіг кампанії з ліквідації неписьменності (лікнепу), особливості функціонування театральних колективів та механізми встановлення ідеологічного контролю над освітньою мережею. Висвітлено трансформацію культурно-освітнього курсу від українізації 1920-х років до репресій, згортання національної освіти та русифікації у 1930-х роках. Доведено, що просвітницькі заходи використовувалися режимом як інструмент формування ідейно підпорядкованого суспільства.*

Ключові слова: *Поділля, освітня політика, лікнеп, театр, ідеологічний контроль, українізація, русифікація, репресії.*

Dariia Vykhovanchuk

IDEOLOGY AND MANIPULATION IN THE SOCIOCULTURAL SPHERE IN PODILLIA IN THE 1920S–1930S

Abstract: *The article examines the content and evolution of Soviet educational and cultural policy in Podillia during the 1920s–1930s. It analyzes the literacy campaign (liknep), theatrical activities, and mechanisms of ideological control over education. The study highlights the shift from 1920s Ukrainization to 1930s repressions and Russification, demonstrating how enlightenment initiatives served to create an ideologically subordinate society.*

Keywords: *Podillia, educational policy, literacy campaign, theater, ideological control, Ukrainization, Russification, repressions.*

Остаточне утвердження радянського режиму на Поділлі відбулося лише у листопаді 1920 р., що зумовило специфіку реалізації більшовицької освітньо-культурної політики. Складність регіонального контексту визначалася високим рівнем неписьменності, зруйнованою мережею закладів, прикордонним розташуванням та вираженими антибільшовицькими настроями. Освіта й культура розглядалися владою не як інструменти просвітництва, а як засоби ідеологічного підкорення, конструювання «нової людини» та утвердження монополії на інформаційний простір. Водночас доба НЕПу забезпечила тимчасове розширення приватного підприємництва, ліквідацію масової безграмотності, розвиток освітньої та культурної сфер у межах політики українізації [4, с. 3].

У центрі уваги опинилися три взаємопов'язані напрями: масова кампанія з ліквідації неписьменності (лікнеп), підпорядкування театрального мистецтва політичним завданням і встановлення жорсткого ідеологічного

контролю над усією освітньо-культурною сферою. У 1920-х роках ці процеси відбувалися в умовах політики українізації (коренізації), а з початку 1930-х – у контексті її згортання, русифікації та посилення репресій.

Як зазначає К. Совівська, масова неписьменність розглядалася більшовицькою владою не як соціальна проблема, а як ключова перешкода для ідеологічного впливу. Системний контроль над суспільством вимагав впливу на свідомість мас, тому поширення культури підпорядковувалося ідеологічним завданням. Додатковим чинником виступала потреба здійснювати агітацію й пропаганду (особливо на селі) зрозумілою для населення мовою, через що ліквідація неписьменності набула характеру цілеспрямованої державної політики з чіткою управлінською вертикаллю та нормативно-правовою базою [7, с. 45].

На момент утвердження радянської влади на Поділлі (листопад 1920 р.) рівень безграмотності сягав 84,5 % (серед жінок – 93,1 %). Попри це, більшовики відразу ліквідували освітню мережу доби УНР як ідейно ворожу: із 4194 шкіл, що діяли в 1919 р., до 1 січня 1921 р. залишилося 3035, а до липня 1921 р. було закрито ще 597 (їх кількість скоротилася до 2438). У цих закладах навчалося лише 25 % дітей шкільного віку, а кадрові потреби забезпечувалися вчителями лише на 60 % (близько 5,5 тис. осіб). Попри кризу, ліквідація неписьменності розглядалася як пріоритет державної політики [3, с. 88].

Суттєвої уніфікації освітня система зазнала після ІІІ Всеукраїнської наради з питань освіти (червень 1921 р.), яка закріпила триступеневу структуру: дошкільне виховання (4-8 років), соціальне виховання (8-15 років) та професійну освіту (профшколи, технікуми, інститути). До цієї ж системи залучили й політосвітні установи (хати-читальні, клуби, бібліотеки, театри, кіно), що розглядалися як єдиний апарат ідеологічного впливу [8, с. 210–211].

Постанова Раднаркому УСРР від 21 травня 1921 р. «Про боротьбу з неписьменністю» та заснування Всеукраїнської надзвичайної комісії з ліквідації неписьменності закріпили обов'язкове навчання населення віком від 5 до 50 років і залучення письменних громадян у порядку трудової повинності [7, с. 45]. Як висвітлюють М. Журба та В. Козир, у діяльності Товариства «Геть неписьменність!» (1923-1936 рр.) лікнеп виступав не суто механічним засвоєнням грамоти, а «первинним осередком політроботи»: навчальні тексти одразу роз'яснювали питання політики й господарства, що вимагало жорсткого добору та перевірки кадрів [1, с. 67]. Кампанія ускладнювалася економічною кризою та перекладенням утримання сільських шкіл на громади, і лише з листопада 1924 р., із переходом до обов'язкового початкового навчання та зростанням фінансування, ситуація стабілізувалася.

М. Олійник відзначає, що у Тульчинській окрузі станом на жовтень 1927 року в 270 лікпунктах навчили грамоти лише близько 9 тис. осіб, а наступного року – 10 тис. зі 120 тис. неписьменних. У Вінницькій окрузі за весь період НЕПу неписьменність ліквідували лише у 15,35 % дорослих. Загалом до кінця 1920-х років неписьменність серед дорослого населення Поділля скоротилася менш ніж на 16 %. Терміни «остаточної ліквідації» неодноразово переносилися – з 1927 на 1930, а потім на 1932 рік [3, с. 90].

Кампанія супроводжувалася ідеологічним тиском. Вчителів «чистили» за політичною лояльністю, залучали до численних громадських доручень, а матеріальне становище більшості педагогів залишалося вкрай важким.

Товариство «Геть неписьменність!» ім. В. Леніна мало мобілізувати населення, однак реальні здобутки значно поступалися пропагандистським заявам. К. Совівська уточнює, що організація діяла під гаслом «Кожен письменний має навчити одного неписьменного!», залучала громадськість, створювала школи й гуртки, а також вдавалась іноді до певних елементів примусу, зокрема, запровадження трудової повинності для письменних та спеціальних штрафів для тих, хто ухилявся від відвідування лікнепу. Товариство видавало плакати, порадники, підручники, газету «Геть неписьменність!», журнал «За грамоту». Загалом навчання охопило близько 4 млн осіб. Важливу роль в агітаційно-пропагандистській кампанії відігравали друковані видання товариства [7, с. 45].

Характерною рисою тоталітарної трансформації соціокультурної сфери в 1930-х роках став феномен «вождизму» та утвердження культу особи Сталіна. Як зазначає О. Посвістак, партійно-державний апарат перетворився на інструмент забезпечення його єдиновладдя, де соціалістична риторика слугувала лише прикриттям тоталітарного режиму, а соціокультурний простір підпорядковувався звеличуванню «вождя», фальсифікації історії та репресивному придушенню будь-яких проявів інакомислення чи відхилень від генеральної лінії ВКП(б) [6, с. 210 - 211].

З початку 1930-х років курс на українізацію було згорнуто: офіційне проголошення боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» і кадрові чистки в Наркомосі УСРР (переслідування М. Скрипника) ініціювали масові репресії проти подільського педагогічного загалу, кваліфікованого як «петлюрівсько-націоналістичні елементи». Ліквідація «скрипниківської лінії» супроводжувалася форсованою русифікацією шкільництва (зокрема в Могилів-Подільському районі). Лише восени 1933 р. приріст контингенту учнів у російських школах Вінниччини сягнув 33,2 % [2, с. 229].

Офіційні гасла про захист інтересів національних меншин (поляків, німців, євреїв) виявилися суто декларативними: у другій половині 1930-х років їхні школи масово скорочувалися або реорганізовувалися, тоді як мережа російських освітніх установ неухильно розширювалася. У той самий період значно збільшили кількість годин на вивчення російської мови та літератури. Перевірки виявили низьку якість викладання через гострий дефіцит кадрів, що чиновники пояснювали «шкідництвом ворогів народу». Проте вже з 1939 року (зокрема в Кам'янець-Подільському учительському інституті) почали цілеспрямовано готувати вчителів-росистів, а місцева преса активно популяризувала пролетарську літературу [2, с. 230].

Отже, у 1930-х роках під приводом усунення «перекручень» українізації режим розпочав системну русифікацію освіти. Проте аграрна специфіка Поділля, де понад 90 % населення становили селяни, сповільнювала ці темпи: наприкінці десятиліття більшість сільських шкіл вимушено залишалися україномовними. Попри це, шкільництво, лікпункти, клубні заклади та театри зазнали остаточної інституційної трансформації, перетворившись на уніфіковані інструменти тотального ідеологічного контролю.

Ідеологізація освітньої галузі відбувалася синхронно з підпорядкуванням культурно-мистецького простору, де театр розцінювався як ключовий рупор агітації та пропаганди. Усі театральні колективи Поділля були переведені під нагляд органів політосвіти. Спираючись на архівні фонди та матеріали часопису «Червоний кордон», О. Посвістак підкреслює, що репертуар, творчий процес і діяльність труп перебували під постійним контролем. Оскільки культурний курс 1920-х рр. підпорядковувався ліквідації неписьменності, важелі театральної політики зосереджувалися в руках народної освіти [5, с. 215]. Вже з 1921 р. постановка вистав вимагала дозволу політосвітніх органів, а репертуар підлягав цензурній перевірці на відповідність «завданням сучасності» та відсутність «антирадянської агітації».

В умовах повоєнної розрухи, голоду та політичної нестабільності початку 1920-х рр. режим залучив театральне мистецтво до розв'язання нагальних державних завдань. З цією метою формувалися пересувні агітаційні трупи для селянства: зокрема, Вінницька губполітпросвіта спільно з культвідділом профспілки цукровиків закуповувала «виробничі п'єси» Ф. Горського для агітаційного забезпечення посівної кампанії [5, с. 215]. Одночасно відбувалася уніфікація театральної мережі Поділля. У липні 1921 р. за наказом політосвіткому в Кам'янці-Подільському із низки закладів залишили лише три державні театри (Шевченківський, «Гігант», «Зірка»), а решту ліквідували з передачею майна політосвіті (на початку 1924 р. у регіоні діяло 35 театрів). Вагомим осередком у Вінниці став театр ім. Івана Франка (утворений у січні 1920 р. об'єднанням Нового Львівського театру А. Бучми та частини київського «Молодого театру» Г. Юри), залучений до обслуговування Червоної армії та проведення політичних кампаній. Робота таких колективів чітко регламентувалася не лише ідеологічно, а й побутово: наприклад, за правилами внутрішнього розпорядку театру ім. Шевченка у 1929 році для працівників було встановлено шестигодинний робочий день – до 1 червня вони працювали з 18:00 до 24:00, а з 1 червня – з 19:00 до 01:00 ночі (з вихідними у понеділок та післясвяткові дні). У серпні 1925 року було створено Українську державну драму на Поділлі з постійною базою у Вінниці. Це була спроба поставити національне театральне життя під прямий контроль центру [5, с. 216].

З кінця 1920-х і особливо в 1930-ті роки контроль став жорсткішим. У 1930-х рр. згортається політика українізації і тиск на театральну інтелігенцію посилюється. У цей період при запрошенні труп дозволялося заключати лише ті договори, котрі були затверджені відділом народної освіти. Без відповідного затвердження договір вважався недійсним [5, с. 218].

Отже, курс на українізацію, який у середині 1920-х років сприяв піднесенню національного театрального життя, зазнав згортання: мистецькі колективи втратили автономію й трансформувалися в пропагандистський механізм режиму, а діячі культури стали мішенню для репресивного апарату. Освітня політика радянської влади на Поділлі в 1920–1930-х роках була суперечливою. З одного боку, вона сприяла певному зростанню грамотності дітей і (значно меншою мірою) дорослих, розвитку українськомовного театру та шкільної мережі в роки українізації. З іншого – ці процеси відбувалися під жорстким ідеологічним контролем, супроводжувалися репресіями проти

педагогів і митців, руйнуванням попередніх освітніх традицій і підпорядкуванням культури політичним завданням режиму. Ліквідація неписьменності, попри пропагандистські заяви, не досягла заявлених термінів і масштабів. Театральне мистецтво з інструменту національного відродження перетворилося на засіб агітації. Ідеологічний контроль, який у 1920-х роках ще допускав елементи українізації, у 1930-ті роки набув тотального характеру, готуючи ґрунт для подальших репресій і русифікації.

Таким чином, освітня та культурна політика на Поділлі стала яскравим прикладом того, як радянська влада використовувала просвітницькі гасла для утвердження політичної монополії та формування ідейно підпорядкованого суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Журба М. А., Козир В. В. Неписьменні змушені диктувати. Товариство «Геть неписьменність» в Україні (1923–1936 рр.) : монографія / Міністерство освіти і науки України, Український державний університет імені Михайла Драгоманова. Вінниця : ТВОРИ, 2025.
2. Красян О. Русифікація української освіти на Поділлі в 1930-ті рр. Краєзнавчі дослідження : матеріали XXXVI Вінницької всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції (м. Вінниця, 8 листоп. 2024 р.) / ред. кол.: О. А. Мельничук та ін. Вінниця : ТВОРИ, 2025. С. 228-231.
3. Олійник М. Ліквідація неписьменності на Поділлі в роки НЕП (1921-1928 рр.). Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2016. Вип. 2. С. 88-91.
4. Олійник М. П. Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921-1928 рр.) : монографія. Хмельницький : Поліграфіст-2, 2015. 480 с.
5. Посвістак О. А. Офіційна політика радянської влади щодо театрального мистецтва та театральної інтелігенції Поділля в 1920–1930 рр. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця, 2008. Вип. XIV. С. 215-221.
6. Посвістак О. А. Формування масової політичної культури в радянському суспільстві 1930-х років // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця, 2014. Вип. 22. С. 208–211.
7. Совівська К. Політика ліквідації неписьменності в УСРР у 1920-х роках. Молодий вчений. 2026. № 2 (139). С. 44-47.
8. Фомюк П. Розвиток педагогічної освіти на Поділлі у 1920-х роках : дипломна робота на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти : спец. 014.03 «Середня освіта (Історія)» / Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія. Хмельницький : ХГПА, 2021. 78 с

Степан Дровозюк

ЧУТКИ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ ПОДІЛЛЯ 20-Х-30-Х РР. XX СТ.

Анотація. *У статті розглядаються причини виникнення чуток у 20-х-30-х роках XX ст., реагування на них органів більшовицької влади. Висвітлюється зміст чуток, визначається їхнє місце в інформаційному просторі того часу.*